Це все нагадує переливи перлистого сяйва над літніми полями. Пригода давня і дивна ще й досі не сходить з обріїв його пам'яті, і він ніяк не може збагнути, чим це спричинено: чи його тодішньою втомою, викликаною тривалим перебуванням на чужині, чи надмірною вразливістю уяви, а чи понадприродним впливом прізвища, яке, загалом кажучи, було досить простим і зрозумілим навіть малій дитині: Чорний. Справді: хто не знає чорного кольору і над чим тут ламати голову? Та настає в житті людини час, коли вона замислюється й над речами, здавалося, найпростішими, і ось уже ти питаєш себе, чому ти Іван або Петро, і що б це мало означати, і шукаєш у минулому своїх славних попередників, чи то щоб прилучитися до них якимось чином, а чи для здивування або й для жалю. Те саме й з прізвищами. Поки Чорний був звичайним чернігівським хлопчаком, він і в гадці не мав задумуватися над своїм прізвищем, його походженням, значенням і, може, таємничістю. Та ось він став сценаристом, завирували довкола нього люди, думки, пристрасті, примхи, дивацтва, і хтось спитав його жартома, а інший насмішкувато, а тоді вже він сам себе хоч і не стривожено, але з належною цікавістю: справді, чому він Чорний, а не Білий або ще там якийсь, і що б це мало означати, надто коли пам'ятати, що він із Чернігова, де колись нібито був князь Чорний, і є Чорна могила, де археологи знайшли славнозвісний ріг, обкутий сріблом з якимись там зображеннями того й сього, що приводить учених в захват мало не дитячий. Виходило, що Чорний — вже й не таке собі простеньке прізвище, бо, може, воно тяжіє до таємничих пракоренів, із яких зроджувалася цивілізація наших степів, до скіфів, а то ще й глибше. Бо, як пише Геродот у четвертій книзі своєї історії, у чорноморських скіфів серед інших сусідів на півночі й на сході були меланхлени, себто ті, які ходять у чорних плащах. Коли зважати на твердження Геродота, що до меланхленів од моря налічувалося 20 днів путі, то їх слід би шукати десь у закруті Дінця. їхні чорні плащі мали б нагадувати бурки сучасних кавказьких горців. А грецька назва "мелан" — "чорні" згодом відлунилася в найменуванні міст Чернігів і Вороніж. Ясна річ, це тільки здогади вчених, і навряд чи слід надавати символічного значення простому прізвищу Чорний. Символи, як і порода, не вічні. Коли руйнуються навіть

щонайвищі гори і цілі материки поглинаються океаном, то що ж казати про речі, далекі від матеріальності! Хоч є категорія так само вічна, як і матерія, вона мовби животворить матерію, надає їй вимірів глибинно-історичних, тобто духовних, і зветься пам'яттю. Пам'ять мови, слів, навіть окремих людських звуків. А в самій пам'яті вічні — гармонія, краса, велич і... жах. І вони не можуть існувати одне без одного, як світло й пітьма, ніч і день, життя і смерть.

Мабуть, прізвище Чорного зробило його надто вразливим на все, що так чи інакше пов'язано з пам'яттю. Ще зовсім малим він здригався від самого лиш звуку незвичних імен, географічних назв, дивних термінів. Олімп уявлявся йому клубом деснянських річковиків, та водночас був у такій неймовірній далечі, од якої стискалося серце. Парнасом цілком могла бути поросла вербами й калиною левада баби

Параски над Стрижнем, хоч знову ж таки між тою левадою і Парнасом пролягали незмірні відстані. А ще ж був кале-донський вепр, родичі якого блукали в над деснянських дібровах; і лернейська гідра — родичка їхніх сичливих гадюк; і протока Баб-ель-Мандеб, мов зміліла в літні спеки Десна; і пустеля Гобі, або Шамо, як піщані кучугури в шелюгах; і вершина Чімборасо, якій, ясна річ, далеко було до чернігівських гір із дивними соборами з давнини.

Дитинство людства мовби поєднувалося з твоїм власним дитинством, у цьому була таємничість, поезія і обіцянка вічності. Всі ми носимо своє дитинство, заховане глибоко в душі. Шаленство мріянь, захвати незнаним, бажання таємниць, віра в одкровення — все це згодом гине від зіткнень із холодною тверезістю розуму. Тому коли письменники, піддаючись скороминущій моді, починають напихати свої книжки іменами грецьких і римських богів, давньогрецькими міфами, слов'янськими легендами, нісенітницями й дурницями, стає смішно й ніяково за них, бо від того боги й герої, які зберігаються в твоїй пам'яті, однаково ж не оживають, а книжки з ними вмирають, не народившись, і стають схожими на покидища, повні змертвілих уламків і порохняви віків.

Все має жити в своїх часах, а часи живуть у всьому.

Та хоч як заспокоював себе Чорний такими розважливими розмірковуваннями, досі не міг збагнути, що ж сталося з ним у Белграді майже три десятки років тому.

З Сашком С, товаришем Чорного по студії, і Владо Голубовичем вони закінчували сценарій фільму про визволення Белграда від фашистів. Власне, про саме визволення слід було б робити фільм документальний, відповідно змонтувавши ті кілометри кінохроніки, яку відзняли в свій час радянські та югославські оператори. Уважно переглянувши ті кілометри, вони відібрали все, що треба було включити в їхній майбутній фільм: і радянські танки на вулицях югославської столиці, і колони югославської народної армії (ЮНА) на чолі з генералом Пеко Дапчевичем, і світлі сльози на обличчях жінок, і мерехтливі свічечки, запалені бєлградцями першої ночі над кожним з полеглих визволителів. Та фільм їхній мав бути не про відоме і видиме, а про страшне, приховане, перед чим заламує руки сама історія.

Белград будувався в давні часи так само, як Рим або наша Одеса. Під землею добували м'який білий камінь, з того каменю викладали будинки, мости, споруджували укріплення. Місто розросталося дужче й дужче, штольні під ним розгалужувалися на сотні й тисячі рукавів, творячи ще одне місто, катакомбне, яке в Римі дало колись притулок першим християнам, в Одесі слугувало сховищем для незламних борців з фашистами, в Белграді було останнім пристанищем для вмерлих, тоді складами боєприпасів для фортеці, а в нові часи по безконечних підземних коридорах і залах пролягла міська каналізація, завдяки чому це господарство зберігалося майже в такому ідеальному стані, як у стамбульських султанських палацах, де очисні води текли по каналах, влаштованих сірійськими майстрами ще в часи Візантії.

Та мова йде не про стан міського комунального господарства югославської столиці.

Коли в жовтні сорок четвертого радянські війська Третього Українського фронту спільно з частинами ЮНА могутнім ударом вибили гітлерівців з міста і ті в одну ніч панічно втекли за Дунай, есесівські головорізи, які були в Белграді, не стали втікати, вони поклялися своєму знавіснілому фюрерові, що здадуть Дунайську фортецю хіба що тоді, коли Дунай потече назад од Чорного моря. Такі собі криваві іригатори першої половини двадцятого століття. Вже вони клялися отак повернути течії Волги і Дону, Дніпра і Вісли, тепер добралися й до Дунаю, а ріки спокійно текли собі, навіки змиваючи фашистську нечисть, не позоставляю-чи від неї й сліду.

А вона хотіла зоставити слід ворожості, ненависті й крові. В Белграді есесівці спустилися в підземелля. Таємно, непомітно, хижо. Маючи детальний план кам'яних лабіринтів, мов чумне пацюччя, позаповзали вони в понурі нори, і вже першої ж ночі, коли визволені бєлградці святкували своє повернення до життя, в найнесподіваніших місцях: на вулицях, площах, у скверах, дворах — зненацька з'явилися темні, смердючі привиди, вискакували з каналізаційних люків і вбивали всіх, хто траплявся поблизу: дітей, жінок, старих, поранених солдатів. Сіяли смерть і знов безслідно щезали, і ніхто не міг нічого збагнути, надто ж зарадити трагедії. В місті, яке ще, власне, не перестало бути фронтовим, негайно оголошено надзвичайну тривогу, командування підняло всі війська, по радіо передавано щогодинні пересторо ги для населення. І ось тоді до командування прийшов старий чоловік у темному зношеному одязі й сказав, що має дуже важливе повідомлення для найвищого генерала. Його провели до начальника гарнізону. Чоловік сказав: "Я звусь Гойко Мітіч. Усе моє життя — внизу, під Белградом. Це моя робота. На таку роботу мало охочих. Ніхто ніколи на неї не зазіхав. Нікого я там не бачив. А тепер там чужі. Хотіли мене вбити, та я ті місця знаю, вони ж не знають, бо зайди. Оце й усе".

Генерал потиснув Мітічу руку і спитав, чи міг би той помогти його воїнам викишкати з підземель отих зайд. "А хто б же ще зміг?" — зі спокійною гідністю поглянув на генерала старий Гойко.

Так він став провідником винищувального загону наших і югославських бійців. Його берегли навіть тоді, коли гинули майже всі. Саме завдяки цьому Гойко і вцілів тоді, попри всю свою недосвідченість у військових діях і наївну довірливість до людської породи, з якою доти не мав сутичок.

І ось тепер, через двадцять років після тих подій, після не відомих світові, свого часу замовчаних, а згодом майже забутих кривавих днів "підземного визволення" Белграда Чорний з товаришами хотів зробити про це фільм. Вони шукали вцілілих учасників тих подій, і знову, як колись до радянського командування, але тепер уже на студію "Авала-фільм" прийшов старий чоловік у чорному, зношеному одязі й сказав: "Я звусь Гойко Мітіч і трохи знаю про те, що вам треба".

І він став їхнім Вергілієм у десятому колі пекла, не знаному навіть великим Данте.

їх було троє. Чорний — найстарший, на якому війна витанцьовувала свої канібальські танці і, мабуть, дико навісніла, бачачи його живим. Сашко — син "викликальника" машиністів із степової станції — належав до дітей війни, мабуть, набагато нещасніших, ніж дорослі, бо немає для людини нещастя більшого й страшнішого, як безсилля. Владо Голубович теж був з покоління дітей війни, але над ним ще тяжіли цілі віки гноблення його рідної землі то тими, то тими загарбниками, і тому в його характері дивно поєднувалася тиха покірливість із непогамовними вибухами гніву, він взагалі відзначався такою неймовірною вразливістю, що міг втратити свідомість не від того, що почув розповідь Мітіча про якийсь надто жорстокий епізод з битви в підземеллях Белграда, а тільки уявивши все те, коли мовчазний Гойко неквапливо вів нас темними штольнями і без пояснень казав: "Овде". (Тобто: "Отут". Докладніше він не міг. Відвик говорити з людьми і пояснювати те, що й так зрозуміле. Все життя — під землею. Тут не розбалакаєшся. По хідниках, уздовж понурої течії нечистот, у руці довгий залізний гак, яким можна виловити з цих річок смерті будь-що з того, чому раділи, чим пишалися й величалися, чим возносили одне одного або заздрили одне одному люди

там, на поверхні, в гаморі, метушняві, дріб'язковості буття. Гойко підчіпляв гаком і показував їм то дитячу целулоїдну ляльку, то золоту шлюбну обручку, то намоклі опереткові циліндри й крилатки, то з'їдені іржею мечі й алебарди, то сизо-чорні фашистські автомати, криві магазини до них, а то й цілі залізні ящики, повні патронів або гранат. І ніяких розповідей, ніяких почуттів при тому, а тільки коротке невеселе "овде", і вони йшли далі й далі, а тоді, знесилившись, тяжко піднімалися на поверхню. Владо запрошував їх до свого помешкання на вулиці князя Михайла, там їх зустрічала надзвичайно інтелігентна Голубовичева мама, влаштовувала в глибоких старовинних фотелях і мерщій готувала каву. Вони мовчки глушили себе жорстокою белградською кавою, їх глушив жорсткий шерех тисяч підошов по хідниках вулиці князя Михайла (помешкання Голубовичів містилося на другому поверсі над дуже популярною кондитерською — сладкарницею), вони ніяк не могли спам'ятатися після блукань по підземеллях тисячолітнього міста, знали, що діткнулися одної з найкривавіших, але й найдоблесніших ран Белграда, та ще не вміли показати її людям і всьому світові.

Знайте і пам'ятайте!

Може, ті дні, тижні, місяці непевності, безрадності та водночас і якихось прихованих одкровень помогли їм не тільки передати згодом людям могутнє видовище незнаних подвигів, але й самим ніби вирости серцем, вразливістю і відповідальністю перед світом.

Толстой казав, що в судженнях про художника слід передовсім збагнути, довкола чого обертається його душа. Щодо Чорного, то він би міг засвідчити, що того літа їхні душі оберталися довкола людського безсмертя, і це помогло його молодшим друзям посісти належне місце в суворій ієрархії здібностей. Сашка С. тепер усі знають: він відомий кінодраматург, фільми, поставлені за його сценаріями, обійшли, вважай, усі континенти. Владо Голубович, вражений тоді жорстокою правдою життя, на якийсь час полишив художній кінематограф, створив кілька короткометражних документальних трагедій, які принесли йому найпочесніші міжнародні відзнаки, тоді знову повернувся до художнього

фільму, і його стрічка одержує головний приз на Московському кінофестивалі.

Та, власне, хіба важить, хто з них ким став, що зробив згодом, чим прославився? Тоді їм ішлося лиш про те, що найніжніші їхні квітки потоптані були безжальними катівськими чобітьми і як ті квіти знову розцвіли, та тепер уже не на звичайних міських квітниках, а на могилах героїв.

То був страшний фільм, од роботи над ним у Чорного геть виснажувалася душа, і він часто полишав Сашка і Владо в сподіванні бодай трохи вспокоїтися в самотині на мальовничих вулицях Белграда.

Він не зумів би описати тих вулиць. Від одних зосталися в пам'яті самі назви, від інших — відчуття таємничості, ще інші чарували нагадуванням давніх віків, що пролинули над цим містом, ще коли називалося воно по-кельтськи Сінгіду-нум, а тоді котилися на нього хвилі східних номадів, і на руїнах римських базилік та християнських святинь утверджувався султанський зелений чобіт ісламу. Є міста, де вулиці пласко лежать, як неживі, в інших вони вперто видряпуються на пагорби й узвишшя, ще в інших небезпечно спадають у доли й падоли. Тут панівне враження від вулиць було — безкінечний простір. Вони кликали далі й далі, в мандри, в зачарованість, в обіцянку. Обіцянку чого?

Чорний ішов по визолочених сонцем вулицях, повільний вітер обіймав його теплою ласкавістю, а душа здригалася знову й знову, і він розумів, що не буде йому тут вспокоєння, бо ці вулиці не тільки безмежно прекрасні, а ще й безмірно трагічні. Хай пам'яттю своєю, то й що? Оглухлий від отого жахливого "овде", як від безугавного грому, Чорний несвідомо відтворював на поверхні міста смертну путь осені сорок четвертого, яку встеляли життями своїми радянські та югославські юнаки в його підземеллях.

"Овде" — і глухі удари, лайка, прокляття, зубовний скрегіт, кров, вогонь, смертна знемога.

"Овде" — і захлинаються клекотнявою автомати, тьмаво зблискує хижа сталь кинджалів, репаються гранати, залізо й смерть, смерть і залізо.

"Овде" — це гонитви й утечі, понурі лабіринти загибелі, безвихідь тупиків, вогненна бензинова ріка тече безкінечними підземними руслами, спалюючи все живе, повітря і самий простір, і збожеволілі есесівці, що дико регочуть, б'ючись об гратниці, які замикають вихід з підземель у кручах над Дунаєм.

Гойко Мітіч не вдавався в подробиці. Одвик од розповідей в своєму самітництві, вважав, що його "овде" цілком досить, щоб розбудити їхню уяву, іноді додавав кілька слів, пояснюючи, що там, нагорі, над короткими, як постріли, "овде": то Градська Кафана, то Вука і Досифея музей, то один з най-старовинніших районів Белграда — Скадарлія, то "Ательє 212" 1. Гойко ніби бачив крізь землю, він легко міг визначити, що в них над головою, Чорний же, уперто ходячи нагорі, під небом і сонцем, пробував тільки вгадувати ті трагічні місця, де лунало Мітічеве "овде". Може, то був і готель "Москва" на Ватіканській вулиці, що круто спадала до Сави (вони жили там із Сашком у розкішних апартаментах, заставлених роззолоченими меблями в стилі Людовіка XVI); може, найвища точка фортеці Калемегдану, де на порфіровій колоні здіймається над містом бронзовий Побєдник скульптора Мештровича — символ незламності Белграда у віках; може, той будинок на вулиці Майки Єврозінії, де живе друг Чорного Мікіца — автор талановитого роману про югославського Чапаева; може, й ота вулиця Браніслава Нушича, що йшла вниз од Градської Кафани так само стрімливо, як падала вниз там, на глибинах, підземна річка, по якій тоді есесівці пустили запалений бензин, щоб відгородитися від месників.

І які ж були ті люди, що не згоріли й у вогні! Яку силу мали в собі, в своїх тілах, у руках, у м'язах, в словах, думках і чуттях! Усе вони робили

до кінця: думали, любили, билися, вмирали, воскресали і йшли у вічність. І то з їхньої крові, з передсмертних стогонів, понадлюдських випробувань, страждань і знемоги — і оті квіти, і визолочена сонцем трава, і густолисті дерева, і розсміяні натовпи на вулицях, вродливі жінки, розщебетані діти і розспіване птаство.

В задумі своїй заблукав Чорний до невеличкої крамнички на Нушичевій вулиці, крамничка привабила його затінком, затишністю і безлюддям. Виявилося: продаж антиків (крамниця по-сербськи так і зветься: продайниця). Картини в старих багетах, бляклі гобелени з сценами полювання, пощерблена порцеляна, потьмяніла бронза, стуманілий кришталь, середньовічні пістолі, шпаги, кинджали, віяла, мережива — спомини про колишній блиск, пиху, красу, марне величання.

1 Градська Кафана — міське кафе в центрі Белграда; Вук Караджич — відомий збирач сербської народної творчості, реформатор правопису, автор першого словника сербської мови (1818); Досифей Обрадович — перший сербський письменник, який став писати народною мовою, 1808 р.— заснував першу вищу школу в Белграді; "Ательє 212" — театр сучасної драматургії. Названий так за кількістю місць у залі.

Крамничка містилася в цоколі великого будинку, вритого в схил вулиці, саме це й давало тут літню прохолоду, але становило й деяку незручність: у приміщенні бракувало світла. Мабуть, увечері або взимку, коли запалювано електрику, можна було досхочу розглядати все, що призбирувалося тут упродовж довгих років, а так доводилось вдовольнитися тільки виставленим на широкому вікні-вітрині, яке виходило на тротуар Нушичевої вулиці, власне, "лежало" на ньому своїм нижнім краєм.

Природно було сподіватися, що на вікні-вітрині виставлено речі найцінніші, найнеповторніші і найрідкісніші, завдяки яким саме й звалася крамничка антикварною. І там справді було на що поглянути. Маленький триколісний бронзовий повоз часів ще доісторичних, потемніла мідна гравюра, на якій зображено штурм Белграда яничарами Сулеймана

Пишного в 1521 році, портрет чорнявої жінки, схожої на Калину Протич з відомої картини Йована Поповича, дві темноликі ікони балканського письма, велика срібна чаша і два тяжкі браслети з перським орнаментом, а посередині, займаючи мало не половину освітленого простору, вільно й вигідно розташувалася жіноча голова, виліплена з маслянистої, ніколи не баченої Чорним глини, що мала барву чи то позолоченої античної бронзи, чи жіночого тіла екзотичної смаглявості. Власне, й не голова, а ніби погруддя, але не докінчене, скульптор цнотливо зупинився там, де мали починатися округлі лінії повних персів, рішуче обмежив себе, обірвав, і вийшов мовби натяк на ціле, вся постать тільки вгадувалася, а тут — тільки ледь схилена голова, округле плече, так само округла рука, спокійно піднята на рівень плеча, щоб підтримувати довгу, тяжко розкрилену косу. Друга коса розкрилювалася з іншого боку голови, і там теж мала підтримувати її рука, але рука тільки вгадувалася, вгадувалися й кінець коси, і плече, і все тіло цієї жінки чи богині, сповнене лінивої, сонної грації і спокійно-вдоволеної краси.

Фрагмент чогось більшого, може, справді великого твору, недбала примха древнього ваятеля, невдала спроба нашого сучасника передати загадковість краси? Навряд чи виникли тоді в Чорного такі запитання — він просто стояв перед тою глиняно-золотою жіночою головою без руху, без думки, щось билося в ньому тяжко і боляче, але він не знав, що саме. Подобалося йому лице жінки? Навряд. Очі приплющені, а яке ж обличчя без очей! І байдужість така розлита по ньому, ніби ніколи не знало воно високих пристрастей, чуже ніжності, захватам і доброті, а тільки тупу хтивість і більш нічого. В тілі теж не відчувалося тої летючості, яка рве серця, і беззахисності, що збуджує в чоловічих душах почуття лицарства, теж не було. Міцне плече, міцна рука, міцна шия — хіба ж краса тільки в міцності?

Та водночас було в тій голові, в сонній байдужості ідеально окресленого обличчя, у вгадуваному виточеному і витонченому тілі щось таке, що приголомшувало й обезвладнюва-ло, промовляло до кожного про красу, привабу, притаєні сподівання і вічність самого життя.

Пояснити ту баламутну красу Чорний не вмів і не прагнув. Недарма кажуть: коли можеш розповісти, за що любиш, тоді не любиш зовсім.

Він стояв, дивився і дякував долі, що завела його до крамнички, мовби зласкавившись за все те, що йому з товаришами довелося пережити в підземеллях Белграда, карався болючими ранами пам'яті.

Старий сивий антиквар виникнув нізвідки, нечутно наблизився до Чорного, трохи постояв біля нього, тоді тихо промовив:

— Афродіта. Репліка славетної Афродіти Родоської. Та — з мармуру, а ця — тільки з глини, та, зауважте, яка ж глина! Знайшли сто років тому у Фракії, довго пере-мандровувала вона з рук до рук, сюди принесли спадкоємці відомого нашого археолога. Спадкоємці, як відомо, ладні продати все.

— Не всі ж такі,— зауважив Чорний.

— Коли взагалі, то так. Бо всі ми спадкоємці життя. Але я про інших. Про дітей і онуків визначних людей. Професорів, генералів, героїв, письменників, художників. Немає тяжчого видовища, ніж звироднін ня.

— Може, не слід так узагальнювати? — обережно порадив Чорний старому.

— Ага, ви, бачу,— оптиміст! Ви не вірите в можливість відмирання.

— Я бачив занадто багато смертей, щоб дати тепер убити себе і всіх довкола,— сказав Чорний.

— Ви солдат?

— Колишній.

— І філософ?

— Припустимо.

— Але вам близьке мистецтво, у вас вразлива душа, коли ви так — перед моєю Афродітою. На неї мало хто звертає увагу. Глина нікого не приваблює. А хіба ж це глина? Ви придивіться до неї — вона летить, розпросторюється на весь світ, покриває все золотою сіттю свого волосся, своєї любові. Дав йому в жони Мелхолу, і стала вона йому сіттю. Пам'ятаєте? Коли ця найпрекрасніша з доньок Зевса з'явилася з піни морської, богині судьби Мойри визначили їй єдиний обов'язок — любов. Де ступала, виростали трави і квіти, і вся земля стала уквітчана нею, тобто любов'ю. Коли летіла в повітрі, супроводжували її голуби й горобці — ці символи любові й щоденних приємних клопотів.

Ця голівка — лише деталь мармурової статуї Афродіти Родоської, де богиня зображена не в пишності й маєстатич-ності, не в сліпучому сяянні своєї краси й привабливості, а в простоті й міцності, що здатні створювати враження краси ще величнішої, ніж блиск і пишнота. Богиня, ніби мідно стегна сільська дівчина після сну, присівши навпочіпки, ліниво підтримує розпущене волосся, вона чи то прислухається, чи жде, чи згадує, і в цій непевності — запорука тривання і спокою.

— Ви гарно розповідаєте,— похвалив його Чорний.

— Це ще не все,— застережливо підніс руку старий.— Зверніть увагу на отой напис. Бачите? На передпліччі. Ви вмієте по-грецьки?

— Читати вмію,— Чорний уже читав грубо врізані в глину гострі грецькі літери, з яких складалися слова: "Мелай-ніс Андрофонос".— Читати — прочитав, а значення? Тут нічого — про Афродіту.

— Трохи терпіння. Мелайніс, тобто "чорна",— одне з імен Афродіти.

— Ви сказали — Чорна?

— Так. Мелайніс — це і є чорна. Бо творить любов у нічній темряві, в тайнощах і прихованості.

Чорний мало не вигукнув, що він теж Чорний, тобто Мелайніс, а його бабусю звали Малаккою — то що ж це таке і чи можливо стільки випадкових збігів?

— Андрофонос,— тим часом спокійно пояснював антиквар,— теж одне з численних імен богині любові. Означає: "чоловікобійця", нищителька чоловіків. Трохи несподівано, та коли як слід вдуматися... Адже слова можна витлумачувати і так і сяк. Гесіод, Аполлодор і Павсаній стверджують, що їй надавано ще імено Уранії — цариці гір, повелительки моря і проростань, а Плутарх називає Афродіту Єпітимбрія, тобто Могильна.

— То що ж: любов і краса вимагають крові й смертей для свого вічного торжества? — одразу відринутий до болісних думань і згадувань, тихо поспитав старого Чорний.

Той мовби бачив, що діється в душі Чорного, мудро усміхнувся.

— І знов я ще не все вам сказав. Ви слов'янин, але з вашої вимови чую, що іноземець. Слов'янам тяжко даються споріднені мови. І ви — не ворог.

— Друг.

— Бачу. 'їоді я скажу вам таке. Ця голівка насправді моя. Вона стоїть тут уже дев'ятнадцять років.

— Дев'ятнадцять? Але ж це — рік...

— Рік визволення Белграда? Так. її приніс сюди гімназистик за кілька днів по смерті його діда — прославленого нашого археолога. А дід помер у день визволення Белграда.

— Був убитий? — уточнив Чорний.

— Вмер,— строго поправив його старий.— Не треба так спрощувати події. На війні люди можуть просто вмирати своєю смертю, як і в мирний час. Не обов'язково всіх треба вбивати, щоб вони стали мертвими. Так само не обов'язково, щоб кожна антикварна крамниця була партизанською явкою. "У вас продається слов'янська шафа?" — такий, здається, пароль, що з нього тепер усі сміються. Для спростування баналу — я був простий антиквар, і все. А' професор був тільки археолог і вмер своєю смертю. Може, від радості, нарешті побачивши своє улюблене місто визволеним. Може, від старощів. Не знаю. Гімназист приніс Мелай-ніс Андрофонос, я тільки глянув на неї і... Тут теж можна пустити думки звичними руслами, шукати символи, тулити міфи до життя...' Не знаю. Нічого не знаю. Я виплатив гімназистові суму, яку він зажадав, поставив голівку у вітрині і ось уже дев'ятнадцять років усім, хто хоче її придбати, кажу, що продана, що незабаром її мають забрати. Не можу з нею розлучитися? Теж не знаю.

Сум'яття охопило душу Чорного. Це несподіване переплетіння його прізвища з іменем богині, майже містична історія численних прізвиськ Афродіти, де так незвично (а може, в трагедійній закономірності?) поєднується краса і вмирання, квіти і кров, радість і розпач...

Все було ніби навмисно для його настрою.

А тим часом мозок досвідченого сценариста вже обмірковував усі ймовірні можливості вкомпонування цієї історії в їхній фільм, надання їй саме тої символічності узагальненнями, де йдеться про життя і смерть і про найвищі цінності буття.

Чорний хотів сказати про це старому, водночас попросивши дозволу використати його історію і згодом зняти епізод в цій антикварній крамничці (ясна річ, археолог не просто вмирає — його вбивають ті, з підземелля, а разом з ним убивають і красу, але старий антиквар виступає її рятівником), та його вже не було, він зник так само нечутно і непомітно, як і з'явився, делікатно усунувся, даючи Чорному змогу досхочу помилуватися лінивою красою Меланії (Чорний подумки називав її тільки так) Андрофонос.

Хтозна, чи довго ще там стояв Чорний, ніхтд не входив, не виходив, лише по тротуару перед вітриною проходило безліч ніг — чоловічих, у міцних черевиках, маленьких дитячих, зграбних жіночих, підпертих височезними сталево твердими "шпильками" (тоді саме на них запанувала мода). Але ніхто не зупинявся. Рух за вікном на Чорного не діяв, ніщо не діяло на нього, тільки оте обличчя з тисячолітньої далини, ця маска спокою, тужливий символ страшної ціни за красу і любов.

Невже справді є щось спільне між одним з імен цієї богині і його власним прізвищем, а чи то тільки випадкове співзвуччя, миттєва омана, яка одразу й розвіється, щезне без сліду?

І тут щось сталося. Ніби весняним вітром війнуло обіч Чорного, молодою травою і молодими яблуками, летючим запахом анемон, званих у нас вітряниця ми, що жовтенькими зірочками здоблять зелене безмежжя некошених луків.

У крамничці був ще хтось! Не відчинялися двері, не чутно було кроків, мови, навіть дихання — і все ж там хтось був, і не десь, а поруч із Чорним, на відстані руки, ще ближче — на відстані його стривоженості.

Він обережно скосив око і весь похолов. Поряд з ним стояла жінка. Висока, майже як він, у дивного кольору (щось бузково-сріблясте, сизе з вогнем і задимленістю) платті, з глибоким вирізом на спині, без рукавів, власне, й не плаття, а ніби грецька туніка, чи що, бо зачеплене тільки за

одне плече, а друге плече, ближче до Чорного — оголене, і гола округла рука плавно підноситься, щоб притримати довге розпущене волосся кольору кизилкумського золота, тоді як інша рука підтримує волосся з іншого боку, знизу, бо жінка ледь схилила туди голову, і волосся важкою золотистою хвилею падає слідом.

Жінка була жива, від неї пахло анемонами й молодими яблуками, все в її поставі свідчило про рух, поривчастість, гармонійно поєднувані зі спокійною грацією, та водночас вражала вона якоюсь ніби закам'янілістю, віяло від неї незбагненним, майже неземним.

Заговорити до неї — і або ж упевнитися в її справжності, або розвіються всі чари! Та Чорний не наважився подати голосу, хоч і зазирнув, не вельми ґречно нахилившися, їй в обличчя. І мимоволі відсахнувся! Це було обличчя Мела-нії Андрофонос!

Від несподіванки Чорний навіть забув глянути на вітрину — чи стоїть там глиняна голова богині, а чи то його уява наділила нею оцю жінку в бузково-сріблястій туніці,— задкуючи, навшпиньках, він обережно висунувся з крамнички, тихо притулив за собою двері, став, відітхнув болісно й глибоко, приклав руку до очей.

Що це могло бути? Його надмірна вразливість, голос предків, перенапруження, перевтома й перевиснаження?

Він відійшов у затінок, обіперся об стовбур платана, склепив повіки.

Проходили вулицею люди, вгору-вниз, вниз-вгору, гриміли машини на міських магістралях, туркотіли десь, мабуть, біля Народної Скупщини, голуби, клекотнява голосів долинала від Градської Кафани, десь неподалік, за кам'яними рядами будинків, угадувався Калемегдан, і віяло від нього заспокійливою давниною.

Чорний вспокоювався й не вспокоювався. Стояв, поки й зачинено крамничку. Жінка звідти не вийшла. Ніхто не ввійшов більше й не вийшов. Може, і він там не був? Обережно рушив Чорний тротуаром. У повітрі ще стояла перлиста світлість, але старий антиквар гаразд відав, як зненацька настає тут темрява, тому, замикаючи крамничку, запалив у вітрині дві маленькі електролампочки. Вони ледь жевріли, власне, й не даючи світла, та й без них виразно бачив Чорний посередині вітрини медвяно-золотаву голову богині любові, і здавалося йому, неначе й досі вчуває він летючий запах анемон, маленьких, яскраво-жовтих квіточок, що ними всіяні всі луки з весни до осені. Греки вважали, що анемони — то краплі крові Адоніса, прекрасного юнака, в якого безтямно закохалися одразу дві Зевсові доньки: Афродіта й Персефона. Одна панувала на землі, друга — в позасвіттях. Адоніс, ясна річ, надавав перевагу сонячній Афродіті, тоді заздрісна Персефона підмовила Аполлона стати диким вепром і пронизати юнака іклами. Смертельно поранений Адоніс навіки спустився в Тартар, а з крапель його крові виросли анемони. Якось воно так виходило, що в греків жоден міф не обходився без крові. (Може, саме тому наші предки звали міфи словом "кощуни"?) Кров лилася потоками й цілими ріками, і хоч на тій крові згодом ніби виростали квіти, однаково ж од усього цього лишилося досить тяжке враження. Бо як же рясно і, як казав поет, аж нещасно уквітчана земля такими квітами!

І знов уперта думка билася в Чорному до муки, до стогону, до знемоги: невже для того, щоб вічно жила краса, потрібні вічні вмирання? Ну, хай справді так, як у давніх віруваннях, де герої не вмирають, не зникають безслідно, бо очі їхні перейдуть квіткам, кістки — каменю, думки — вітрам, слова — людським серцям. Все так. Та невже ж потрібні вічні страждання, кров, загибелі?

Про свою дивну пригоду Чорний нічого не сказав ні Сашкові, ні Владо. Справді, була голівка богині в антикварній крамничці, викликала вона в нього якесь збурення в душі, то й що? Ота загадкова жива жінка? Може, старий антиквар любить містифікації. Або його помічниця. Або ще щось таке.

Вони далі билися над сценарієм, сиділи допізна то у Владо вдома, то в їхніх готельних апартаментах, тоді проводжали один одного додому, йшли сонним, не схожим на себе містом, на вулиці Маршала Тіто, на Теразії бачили, як не знати звідки, мовби з-під самої землі, з'являються загадкові маленькі люди ("Гноми?" — дивувався Сашко. "Цигани!" — сміявся Владо) і потужними струменями з широких пожежних рукавів змивають хідники, бруківки, кам'яні цоколі будинків, сходи, тераси, роблять свою справу вміло, без метушняви, суворі й мовчазні, як їхній Вергілій — Гойко. Вони теж припиняли свої суперечки, йшли мовчки, слухали, як шерхотять по асфальту цупкі рукави, як шумить і реве вода з них, очищаючи поверхню вулиць від непотребу, що зібрався на них протягом дня. Що ж. Ці повелителі вод змивають сміття щоденності, а вони прибирають сміття історії, очищають від нього її найяскравіші і найкоштовніші скрижалі.

Про Нушичеву вулицю Чорний не наважувався навіть подумати, але нездоланна сила гнала його туди, і десь за тиждень він все ж заблукав у ті місця, однак не зайшов до антикварної крамнички, а зупинився під деревами віддаля од вітрини, зупинився тільки на мить, щоб переконатися, що голова богині стоїть на своєму звичному місці, а оте її ніби оживання, втілення в молоду жінку — то мана, маячня, божевілля.

Справді, теракотова голівка стояла на вітрині, і округла рука притримувала розпущене волосся, а друга рука, яка тільки вгадувалася... Та Чорному було вже не до другої руки. Під платанами, де він ховався од самого себе, гостро запахло молодими яблуками й анемонами. Чорний здригнувся від того запаху, відхитнувся, рятуючись, але порятунку вже не було. Молода жінка в срібно-бузковій туніці стояла поруч і голими прекрасними руками марно намагалася дати лад своєму буйному волоссю кольору кизилкумського золота. Вона була така справжня, суща, жива, що Чорний виразно бачив, як у ніжній заглибині між її лопатками золотяться дрібнісенькі, мов роса, крапельки поту.

Зазирнути їй у обличчя, як того разу, Чорний не зважився. Це вже було б непростимим нахабством, а може, й святотатством. Жах майже

містичний заволодів ним, ледь відриваючи ноги від землі, незграбно задкуючи, мало не стогнучи від безсилля власного тіла і ще тяжчого безсилля душі, він поволі відсунувся від зачарованого місця, а тоді кинувся навтьоки вже по-справжньому.

Більше Чорний не був на вулиці Нушича.

Фільм свій вони таки зробили і влітку наступного року відсвяткували його прем'єру в Києві, у кінотеатрі "Україна", і в Белграді, в столичному кінозалі "Олімпік".

Чорний поїхав до Белграда з дружиною. Хотів показати їй місто чарівне і водночас загадкове, схоже своєю витривалістю перед шаленством часу на Київ і всі інші тисячолітні міста, та в чомусь суттєвому і неповторне.

В їхніх безладних мандрах по Белграду Чбрний — свідомо чи несвідомо — завів дружину на вулицю Нушича. Вони опинилися перед антикварною крамничкою, і тут хтось зовсім сторонній і невідомий голосом ніби Чорного промовив:

— Зайдемо?

— Як хочеш,— знизала плечима дружина.

— Там така приємна прохолода.

— Та я згодна, згодна,— ласкаво усміхнулася жінка.

Хто ще вмів так усміхатися! Але чому саме тут і без видимої причини? Невже вона могла щось запідозрювати, про щось здогадувати? Але про що? Чорний намагався заспокоїти себе, а тим часом відчував, як безмірно зростає напруження в його душі.

У крамничці все було, як і колись. Прохолода. Півтемрява. Історичний мотлох по кутках. Широка вітрина, що "лежить" на хіднику. І "його" Меланія Андрофонос у центрі світляного простору панує й царює.

Дружина не потребувала пояснень. Вона зналася на таких речах, до того ж володіла суто жіночою рішучістю, тож і не стала розглядати всіх отих звалищ, а одразу ступнула туди, до вітрини, і погляд її завмер на золотистій голівці богині.

— Голова Афродіти,— сказав Чорний. Дружина промовчала.

— Знаєш, яке вона має наймення? Мелайніс Андрофонос. Чуєш? Як Меланія. А моє ж прізвище од геродо-тівських меланхленів, бо "мелан" по-грецьки — чорний.

— Ах, не мороч мені голови,— відмахнулася дружина,— ти вічно щось вигадаєш.

Чорний знітився. Йому стало кривдно і боляче. Він сподівався, що дружина зацікавиться, почне розпитувати, що з'явиться старий антиквар і стане розповідати їм про Меланію Андрофонос, і вони підуть звідси умиротворені, з світлим настроєм у душі. Але дружина вперто мовчала і стояла перед головою богині, старий антиквар не з'являвся, сум'яття й розгубленість у душі Чорного зростали, аж поки зненацька всього його пронизало гострим запахом молодих яблук і анемонів, він здригнувся, мов од неземного холоду, безпорадно зітхнув (не зітхання, а схлип), покрадьки скосив око в той бік, де була дружина, і побачив, що між ними стоїть жінка в сріблясто-бузковій туніці і щосили намагається довершено округлими руками приборкати розкішне волосся кольору кизилкумського золота. Туніка відкривала повернене до Чорного ліве плече жінки, він виразно бачив на його прекрасній опуклості золотисті краплинки поту, такі самі краплинки золотилися й у звабливій улоговині на спині в жінки. Не могло бути сумніву, що це жива, земна істота. Розтривоженість Чорного сягала тепер меж паніки і відчаю, однак він не

наважився виказати свій стан, а тільки незграбно вовтузився, і коли дружина питально спрямувала на нього погляд, самими очами показав їй на жінку між ними.

— Що з тобою? — стурбовано спитала дружина.

• Чорний хотів непомітно подати їй знак, закликаючи до тиші, до обережності й шанобливості перед тим, що тут відбувалося, але дружина рішуче ступнула до нього, сповненим любові рухом доторкнулася до його щоки, зазирнула йому в очі, ще раз спитала:

— Що з тобою?

Чорний дивився майже з жахом туди, куди ступнула дружина.

Між ними не було нічого. Ніякої жінки, ніякої загадковості, нічого.

Що він міг відповісти дружині?

— Мабуть, на мене подіяла спека,— незграбно збрехав Чорний.

— Тут справді задушливо. Не треба було сюди заходити. Чорний промовчав. Не треба? О, ні! Треба, треба!

А тоді вони сиділи в помешканні Владо на вулиці князя Михайла, і мама Голубовича носила дружині Чорного каву і товсті родинні альбоми, в тяжких оксамитах і старих сап'янах, із фотографіями вусатих Голубовичів, Обрадови-чів, Обреновичів, чи хто там їх знає, а Чорний тихо розповідав Владо про свою дивну пригоду з Меланією Андрофонос із вулиці Нушича.

Владо не здивувався, розповідь не вжахнула його, навпаки, він зрадів, як дитина, засміявся, замахав руками, підстрибнув у кріслі.

— Це буває! Це в нас часто і з багатьма! Надто з північними людьми.

— Ну, я не зовсім північний.

— Однаково гіпербореєць. По відношенню до нас усі слов'яни, крім болгар, північні. У вас особлива ментальність. Ви не витримуєте напруження, яке створюється тут землею, сонцем, вітрами, історією, нашою долею. Кажеш, вулиця Нушича? Ідеальне місце для вразливої уяви! Вологі випари з Сави й Дунаю, гарячі хвилі повітря з Калемегдану, могутні подихи великого міста — яких ще треба пояснень для чужої розгубленості?

Владо, захопившись, висував ще якісь пояснення, але душа Чорного їх не приймала. Він був далеко і від слів Владо, і від цих кімнат, наповнених сухим шерехом тисяч підошов по хідниках вулиці князя Михайла, і від цього міста, яке звали колись "воротами" — воротами народів, життя, краси, та водночас і війн, болю, вмирань.

І було Чорному невимовно тяжко.

Дружина, відклавши альбом з вусатими предками Голубовичів, нечутно з'явилася біля нього і ласкаво стривожилася:

— Що з тобою знов?

Чорний не знав, що їй відповісти.

Він подумав, що, може, колись напише сценарій, повість або просто оповідання, і дружина, прочитавши ту безладну розповідь, зрозуміє, чим мучилася тут його душа.